GRUNDSYNSPUNKTER I DEN VESTLIGE FORSKNING AF DE KOMMUNISTISKE SYSTEMER

JENS-JØRGEN JENSEN

De følgende sider vil behandle »grundsynspunkter« i den vestlige forskning af de kommunistiske lande. Med »grundsynspunkt« menes den måde, som forfatterne har grebet deres analyse an på, og den opfattelse, man har haft af det kommunistiske politiske systems natur. Denne vage formulering er bevidst valgt i stedet for betegnelser som »model« eller »teori«, idet det er kendetegnende for de vestlige forskere, at de kun i ringe grad redegør for deres analysers metodiske karakter. Videre skal det nævnes, at fremstillingen drejer sig om forskningen af Sovjetunionen og de østeuropæiske kommunistiske stater og disse landes indre politiske strukturer.

Den vestlige litteratur har naturligvis et overvældende omfang[1]). Årsagen til, at det endnu er muligt at overskue denne, er, at et bestemt grundsynspunkt, den såkaldte »totalitarisme«-model, har været fremherskende fra midten af 30'erne til omkring 1960, hvor en omfattende kritik af denne opfattelse sætter ind. Artiklen vil følge kronologien. Forinden vil det dog være hensigtsmæssigt at gøre nogle bemærkninger om det empiriske materiale, der står til rådighed ved studiet af de kommunistiske lande, idet dette materiales særlige karakter sætter sit præg på forskningen.

1. Det empiriske materiale

Først skal nævnes officiel kommunistisk statistik om demografiske, økonomiske og sociale forhold. Om dette materiale gælder det, at det er stigende i omfang og – efter de fleste forskeres mening – også er blevet mere pålideligt. Endvidere foretages der af forskningsinstitutter i de kommunistiske lande – som et relativt nyt fænomen – et betydeligt antal interviewundersøgelser. Disse oplysninger om økonomiske og sociale forhold er naturligvis vigtige, men ikke tilstrækkelige for den egentlige politiske forskning, hvis hovedinteresse er magtstrukturen og de politiske beslutningspro-

[1]) Se således Bjarne Nørretranders: »Sovjetunionen som forskningsobjekt«, Økonomi og Politik 1967, ss. 255–66.

cesser i disse samfund. Hvad politisk materiale i snævrere forstand angår, er man på grund af det kommunistiske systems mere autoritære og lukkede karakter imidlertid i det væsentlige også henvist til materiale af *officiel* karakter. Dette omfatter først og fremmest det »partiofficielle« (bekendtgjorte udtalelser og beslutninger fra centralkomiteen, kongresser, og de øverste statsorganer). Andre kilder er dagbladene – ikke mindst partiets centralorgan –, tidsskrifter, encyclopædier, årbøger etc.

Det empiriske materiales karakter øver naturligvis en begrænsende indflydelse på, hvilke metoder den politiske forskning af de kommunistiske lande kan betjene sig af. Her kan nævnes to metoder, der til dels er særegne for kommunisme-forskningen, den såkaldte »kremlologi« og analysen af »dulgt« kommunikation.

Det karakteristiske for »kremlologien« er, at man gennem aflæsning af »protokollariske data« søger at påvise, hvilke magtrelationer, der findes mellem de kommunistiske ledere. Med »protokollariske data« tænkes på Sovjetledernes indbyrdes placering ved 1. maj paraden på den røde plads, hvem der er tilstede (eller ikke-tilstede) ved modtagelser af fremmede statsoverhoveder, etc. Det er ikke altid klart, hvilke underforståede forudsætninger, der ligger bag den »kremlologiske« metode; men ofte er der tale om en – vel problematisk – forestilling om, at lederpersonlighederne og de personligt bestemte magtkampe er de afgørende faktorer i kommunistisk politik, og at dette ytrer sig i sådanne ydre former.

Med analysen af »dulgt« kommunikation menes studiet af det særlige symbolsprog eller de »skjulte antydningers kunst«, som de kommunistiske ledere efter de vestlige iagttageres mening dyrker i deres offentlige fremtræden. Problematikken i afdækningen af dette »kodesprog« svarer for så vidt til de vanskeligheder, der foreligger for enhver analyse af de »virkelige« motiver bag officielle tilkendegivelser. Det, som imidlertid skærper vanskelighederne for kommunisme-forskningen, er de begrænsninger i det empiriske materiale, som ligger i, at man i væsentlig omfang er henvist til denne problematiske »motivanalyse« – og til en metode som kremlologien«[2]).

Det empiriske materiales utilstrækkelighed forstærker endvidere et problem, som foreligger i enhver samfundsvidenskabelig fremstilling: betydningen af forskerens personlige og politiske vurderinger. Og som det vil fremgå af det følgende, har *værdiproblemet* da også spillet en væsentlig rolle i de diskussioner, som har fundet sted.

---

[2]) For diskussioner og oversigter over det empiriske materiale, se Wolfgang Leonhard, Sovjetunionen efter Stalin. København 1959, ss. 26–30, P. C. Ludz: Parteielite im Wandel, Köln und Opladen 1970, ss. 153–57 samt Paul Shoup: »Comparing Communist Actions. Prospects for an Empirical Approach«, American Political Science Review, 1968, ss. 185–204. M. h. t. de anvendte metoder, se diskussionen i Survey, 1964, No. 50.

2. *Totalitarisme-modellen*

Som nævnt har den såkaldte totalitarisme-model været det fremherskende grundsynspunkt i næsten 30 år, og den har i denne periode været anvendt i analyser af såvel de kommunistiske som de fascistiske systemer. Begrebet »totalitarisme« eller »totalitært diktatur« dukker op første gang omkring 1930, og i 1939 og 1954 afholdtes to betydningsfulde konferencer om det totalitære diktaturs karakter. Her skal tre af de kendteste definitioner nævnes[3]).

Carl J. Friedrich nævner i sin definition, som nok er den berømteste, seks grundtræk, som er konstituerende for det totalitære diktatur: (1) en totalt-omfattende og revolutionær ideologi, (2) det totalitære parti, der oftest ledes af en enkeltperson, (3) et politisk politi, (4) et monopolistisk ledet massekommunikationssystem, (5) en hær, der ligeledes er under ledelsens fulde kontrol og (6) en centraldirigeret økonomi.

Zbigniew K. Brzezinski fremhæver ligeledes det totale og elitære i systemets magtudøvelse, men pointerer, at det væsentlige i regimet er dets »institutionaliserede revolutionære« karakter.

Richar Löwenthal definerer det totalitære diktatur ved at bestemme den totalitære revolution i forhold til den borgerlige demokratiske revolution, sådan som denne kendes fra Vesteuropa. De borgerlige revolutioner opfattes som det politiske systems tilpasning til den økonomiske og sociale udvikling, mens de totalitære revolutioner modsat er en politisk overbygnings diktat over for økonomien. Denne »revolution fra oven« har som forudsætning eksistensen af et revolutionært parti og en revolutionær ideologi, der tilsammen skaber den nødvendige kontakt (kontrol) med masserne.

Der kan altså konstateres forskelle imellem bestemmelserne af det totalitære diktatur, men bag disse forskelle ligger dog to grundlæggende fælles præmisser: at de totalitære diktaturer er et historisk særegent fænomen, og at de kommunistiske og fascistiske regimer er fundamentalt ens systemer.

Den antagelse, at det totalitære diktatur er historisk specifikt, er at forstå ud fra et bestemt klassifikationsskema, hvori alle tidligere og nuværende politiske systemer søges indordnet. Skemaet har tre katagorier: det moderne (vestlige) demokrati, det traditionelle autoritære system (f. eks. de europæiske enevælderegimer) og det totalitære diktatur (de kommunistiske og de fascistiske systemer). Grundlaget for klassifikationen er en

[3]) »Totalitarisme«-klassikeren er C. J. Friedrich and Z. K. Brzezinski: Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Cambridge Mass. 1956. Af andre fremstillinger kan nævnes Brzezinski: Ideology and Power in Soviet Politics, New York 1962 og Richard Löwenthal: »Totalitäre und demokratische Revolution«, Der Monat 1960–61, ss. 29–30.

almindelig opfattelse af den politiske magts vilkår, dvs. af de forskellige begrænsninger, ethvert regime må tage stilling til.

Mens de demokratiske og autoritære systemer er underkastet de indskrænkninger i handlefriheden, som de bestående sociale interesser og værdisystemer udgør (det demokratiske styre er yderligere underkastet konstitutionelle normer), er det totalitære diktatur karakteriseret ved, at det med sin *samfundsrevolutionære målsætning* sætter sig ud over disse begrænsninger. Det totalitære diktatur eliminerer de bestående magtinteresser og tilstræber i hvert tilfælde en gennemgribende forandring af de bestående værdiforestillinger.

Og det er ud fra denne analyse af den politiske magts vilkår, at det totalitære diktatur er blevet karakteriseret som et historisk særligt fænomen. Baggrunden for dette system er en række *teknologiske* og *»idehistoriske«* faktorer, som er specifikke for det 20. århundrede.

Først har den moderne teknologi muliggjort en magtudøvelse af hidtil uset effektivitet og omfang. Således henfører Friedrich fire af sine seks grundlæggende træk til den teknologiske udvikling: det effektive hemmelige politi, indoktrineringen via massekommunikationsmidlerne, regeringsmonopolet på våbenmagt samt den centraldirigerede økonomi.

De »idehistoriske« forudsætninger er de demokratiske ideers gennembrud i dette århundrede. I massedemokratiets tidsalder må ethvert regime have en i det mindste tilsyneladende demokratisk karakter. Dette er ikke mindst betydningsfuldt for totalitære diktaturer, hvor omfattende samfundsændringer står på dagsordenen. De nødvendige led i ledelsens forbindelse til masserne er partiet og ideologien. Partiet må således – fiktivt – fremstå som formidler af folkets deltagelse i de politiske beslutninger, mens det reelt fungerer som diktaturets kontrol- og mobiliseringsredskab. Ideologiens funktion er gennem sine krav om en forkastelse af det bestående samfund og sine fremtidsvisioner at optræde som religionssubstitut.

Den anden grundpræmis i totalitarisme-modellen var påstanden om, at de kommunistiske og fascistiske regimer fundamentalt set er ens, nemlig totalitære diktaturer (en opfattelse, der bl. a. giver sig udtryk i, at en række af disse totalitarisme-undersøgelser er anlagt som komparative analyser af disse to typer af systemer).

Der har været rejst to hovedindvendinger mod at klassificere, som totalitarisme-modellen gør det: at der er betydelige divergenser mellem kommunistisk og fascistiske ideologi, og at de fascistiske systemer i modsætning til det kommunistiske er kapitalistiske statsformer. Disse indvendinger er imidlertid blevet afvist af totalitarisme-forfatterne. De hævder, at da en »revolution fra oven« altid efter sit væsen må fastholde sine ideologiske grundtanker og derfor være stærkt uvillig til at tilpasse sig realiteternes krav – så må det være dette forhold, der er væsentligt, ikke evt. for-

skelle mellem de totalitære ideologier. »Revolutionen fra oven« indebærer endvidere, at det politiske system er overordnet i forhold til de økonomiske og sociale strukturer – når det under begge systemer er den totalitære diktator og det totalitære parti, som besidder den reelle kontrol med produktionsmidlerne, er det uvæsentligt, om der eksisterer privat ejendomsret eller ikke.

Endelig skal gøres nogle bemærkninger om to træk ved totalitarismemodellen, som har spillet en rolle i den senere debat, nemlig dens statiske karakter og »etnocentrisme«. Når totalitarisme-modellen er blevet betegnet som statisk, hænger det sammen med, at det totalitære diktatur ifølge dette synspunkt er en urokkelig »monolhit«, som ikke vil undergå væsentlige forandringer. Totalitarisme-forfatterne afviser således tanken om, at det totalitære diktatur i det højt udviklede industrisamfund vil ændre karakter i retning af et mere smidigt »teknokratisk« system. Med Friedrich og Brzezinskis ord: »Det forekommer mest sandsynligt, at det totalitære diktatur vil blive stadig mere totalitært, omend den fortsatte intensivering muligvis aftager i tempo«. Kun udefra kommende kræfter vil kunne ændre systemet væsentligt.

Med det »etnocentriske« element i totalitarismemodellen tænkes på, at de kommunistiske (og de fascistiske) systemer anskues og vurderes ud fra vestlige politiske institutioner og tankegange, jvf. Löwenthals definition; ligesom Friedrich direkte udtaler, at »disse systemer skal analyseres i deres forhold til demokratiet, som de søger at fortrænge«.

3. Nyorienteringen i 1960'erne

Totalitarisme-modellen har naturligvis ikke stået uanfægtet på noget tidspunkt, men fra omkring 1960 begynder en kritisk betonet debat af den, en diskussion, som har været afgørende for størstedelen af den vestlige kommunismeforskning i det sidste tiår.

Man har peget på tre ydre faktorer, der kan have inspireret 1960'ernes nyorientering:

(1) Afstaliniseringen – begyndende med den 20. partikongres og videreudviklet under Chruchev's styre; (2) opkomsten af en række nye ét-parti-systemer i den 3. verden og (3) opløsningen af den kolde krigs klare frontstilling (med løsnen af båndene indenfor begge blokke).

Det forekommer indlysende, at disse politiske ændringer må have påvirket forskningsmiljøet. Dog vil det være rimeligt at drøfte, på hvilke punkter den politiske udvikling kan have indvirket.

Lempelserne i det stalinistiske tvangssystem og den begyndende magtspredning inden for den kommunistiske blok kan således have foranlediget, at man – i højere grad end totalitarisme-modellen gav plads for –

måtte lægge vægt på *analyse af konflikterne,* som øjensynligt fandtes. Den omstændighed, at et totalitært diktatur overhovedet kunne udvikle sig i »liberal« retning, peger iøvrigt på, at også opfattelsen af det stalinistiske system som en urokkelig monolhit var fejlagtig.

Afstaliniseringen åbnede således øjnene for, at de kommunistiske samfund ikke var fastlåste systemer af denne snævert definerede karakter. Denne erkendelse førte til en *kritik af totalitarisme-modellens klassifikationsskema.* Også opkomsten af en række nye socialrevolutionære regimer gav problemer på dette punkt; for hvordan skulle man placere samfund som f. eks. Nassers Egypten eller Nkrumahs Ghana i totalitarisme-modellens tre katagorier?

Endelig kan den kolde krigs afvikling og det nye mildere klima have gjort det mere nærliggende at foretage en *»værdikritisk« ransagelse af kommunisme-forskningen:* Man stillede det spørgsmål, om forskningen også havde været et led i den vestlige verdens ideologiske kamp.

Konfliktanalysen. Totalitarisme-forfatternes opfattelse af, at en lille homogen elite (eller en enkeltperson)suverænt styrer udviklingen i hele samfundet, har efter kritikernes mening betydet, at man har lagt for ensidig vægt på det officielle apparat og dettes magtudøvelse. Kritikerne mener i stedet, at der i ethvert samfund vil eksistere modsatte interesser, og at de heraf følgende sociale modsætninger på den ene eller anden måde må give sig politisk udtryk.

Kritikerne afviser altså tanken om »revolutionen fra oven«, dvs. den suveræne fortrinsstilling, som totalitarisme-modellen giver det politiske apparat i forholdet til økonomiske og sociale kræfter. I stedet ønsker man den politiske proces i de kommunistiske samfund opfattet som et konfliktfyldt samspil mellem den drivende kraft, d. v. s. det kommunistiske parti (eller partiets ledelse) og »samfundet«. Og i disse konflikter kan partiet ikke engang betragtes som en homogen enhed – det vil selv være opdelt analogt med en række af samfundets skillelinier[4]).

Konfliktbetragtningen hænger nært sammen med ønsket om en mere *dynamisk* analyse af de kommunistiske systemer end den, som totalitarisme-modellen giver. Ved at tillægge »samfundet« et større autonomi udvides mulighederne for dynamiske betragtningsmåder, sammenlignet med den opfattelse, hvorefter al forandring alene udgik fra diktaturets top.

Denne diskussion berører også spørgsmålet om totalitarisme-modellens

[4]) Fra den omfattende diskussion om konfliktanalysen eller »konflikt-modellen« kan nævnes P. C. Ludz: Soziologie der DDR, Köln und Opladen 1964, ss. 11–54; H. Gordon Skilling: »Interest Groups and Communist Politics«, World Politics 1966, ss. 435–51; Raymond Aron: »Can the Party Alone Run a One Party State«, Government and Opposition 1966–67, ss. 165–71; R. V. Burks: »Neue Wege der Kommunismus-Forschung in Amerika«, Osteuropa 1970, ss. 399–409.

sidestilling af de kommunistiske og fascistiske systemer. Så længe opmærksomheden var rettet mod den elitære magtstruktur og tvangsaspekterne, var det muligt at betragte de to typer af systemer som fundamentalt ensartede. Men med udvidelsen af analysen til den sociale virkelighed uden for det politiske apparat og den større vægt på analysen af sociale forandringer, fæstes opmærksomheden i højere grad på væsentlige *forskelle* mellem de to systemer: opretholdelsen af de kapitalistiske strukturer i de fascistiske lande på den ene side og – på den anden – den vældige forandring, som ikke mindst det sovjettiske samfund er undergået. Denne erkendelse er nok baggrunden for, at man i den nyere kommunisme-forskning ikke finder sidestillingen af de kommunistiske og de fascistiske regimer.

Dette ønske om en mere konfliktbetonende og dynamisk analyse af det kommunistiske system har medvirket til en vis interesse for udviklings- eller moderniseringsmodellen, som vil blive nævnt i et senere afsnit. Imidlertid har konfliktanalytikerne især interesseret sig for at undersøge det *udviklede* kommunistiske industrisamfund, og her har atter et bestemt problemkompleks stået i centrum for analysen: det kommunistiske partis stilling i det differentierede og foranderlige industrisamfund.

Partiet står over for to problemer, som er blevet væsentlig større i forhold til den egentlige industrialiseringsperiode frem til omkr. 1950, nemlig *kontrolproblemet* og *legitimationsproblemet*.

Partiet må således i det moderne samfund inddrage langt videre kredse i beslutningsprocesserne for overhovedet at få det industrielle system til at fungere, *samtidig* med, at det skal opretholde sin ledende position. Konfliktanalytikernes synspunkt kan sammenfattes med Arons ord om, at mens kontrolproblemet i opbygningsfasen var, hvor »monopolistisk et monopolistisk parti kan være«, er problemet i det udviklede samfund, hvor »ikke-monopolistisk et monopolistisk parti (kan) være«.

Sammenhængende med kontrolproblemet er legitimationsproblemet. Det kommunistiske partis legitimationsgrundlag er leninismen med dennes fremhævelse af det kommunistiske parti som den nødvendige ideologiske og politisk-organisatoriske avantgarde i udviklingen frem mod det kommunistiske samfund. Forskerne peger nu på, at mens i den egentlige opbygningsfase betydningen af en drivende politisk kraft var relativt let at indse, er det i det mere autonomt fungerende industrisamfund langt vanskeligere at forklare nødvendigheden af partiets førende rolle og eksistensen af et enormt partiapparat. Det er tillige blevet langt vigtigere at kunne *overbevise* om partiets nødvendighed, fordi tvang (terror) er ødelæggende – eller i hvert fald stærkt hæmmende – for den aktive medvirken og friere meningsudveksling, der er en forudsætning for, at et industrielt system kan fungere.

Konfliktanalyserne har også hæftet sig ved de forsøg, som partiet har

gjort for at løse disse kontrol- og legitimationsproblemer. Partiet har således prøvet selv at overtage den umiddelbare kontrol med en række af de vigtigste funktioner, ikke mindst i produktionsapparatet. Men selv om en sådan bestræbelse skulle lykkes, løses kontrolproblemet i virkeligheden ikke, idet dette problem så blot flyttes ind i partiet selv. En omdannelse af partiet til et sådant »forretningsforetagende« ville også betyde, at det mister sit oprindelige legitimationsgrundlag, rollen som samfundsudviklingens avantgarde, hævdes det. Man gør gældende, at partiet i så fald ville miste sin særstilling og blive reduceret til »afspejling« af de sociale grupper og modsætninger, der allerede findes i samfundet[5]).

Kritikken af totalitarisme-modellens klassifikationsskema. Et andet hovedpunkt i diskussionen i 1960'erne har været en kritik af totalitarisme-modellens klassifikationsskema, som man fandt var uegnet som udgangspunkt for komparative analyser. Baggrunden herfor var som nævnt afstalineseringens omfattende virkninger i det kommunistiske samfund, hvilket allerede for en umiddelbar betragtning gjorde det vanskeligt at sætte disse systemer i bås med det fascistiske, samt opkomsten af en række nye etparti-systemer i den 3. verden. En kritiker har formuleret tankegangen på den måde, at det »totalitære diktatur« simpelthen blev en »restkategori«, som hobede en række stærkt forskellige regimer sammen med alene den begrundelse, at de hverken var konstitutionelle eller traditionelle systemer.

Kritikerne har endvidere hævdet, at totalitarisme-modellen har betydet en faglig isolation af kommunisme-forskningen i forhold til den øvrige samfundsvidenskab. Totalitarisme-modellens opfattelse af de kommunistiske samfund som specifikke systemer har nemlig bevirket, at man ikke i studiet af disse lande har draget nytte af den teoretiske udvikling, som er foregået i de sociale videnskaber i øvrigt (der peges her bl. a. på systemteorien og funktionsanalysen).

Dette teoretiske dødvande, som forskningen efter kritikernes mening står i, vil man, fremhæves det, netop kunne komme ud over ved komparative analyser, der bygger på de nye begrebsapparater. Og det tilføjes, at studiet af de kommunistiske lande herved vil kunne bidrage til udviklingen af samfundsvidenskaberne i almindelighed – og dermed også til kendskabet til de »hjemlige« samfund.

De værdikritiske aspekter af debatten. Den kritiske diskussion har som nævnt også hæftet sig ved totalitarisme-modellens værdigrundlag. Dette aspekt af debatten har haft sit udgangspunkt i en analyse af den histori-

[5]) Se f. eks. Wolfgang Leonhard: Sovjetunionen efter Stalin, Købh. 1959 og P. C. Ludz: Parteielite im Wandel, Köln und Opladen 1970, der behandler disse problemer.

ske og politiske situation, som totalitarisme-modellen er opstået i og har fungeret under.

Det er således blevet fremhævet, at totalitarisme-modellen oprindeligt blev udformet af især europæiske forskere med henblik på analysen af de fascistiske regimer. Begrebet var en negativt ladet parallel til fascismens egne forestillinger om den »totale stat«. De vestlige forfatteres sigte var at placere de fascistiske systemer som diametrale modsætninger til de interesseopdelte demokratier for dermed at hjælpe de vestlige samfund over den »identitetskrise«, som disse befandt sig i på daværende tidspunkt.

Totalitarisme-begrebet blev også anvendt på de kommunistiske lande, og ikke mindst efter at 2. verdenskrig var afsluttet, overtog amerikansk politisk videnskab begrebsdannelsen, først og fremmest med henblik på analysen af kommunistiske stater. Begrebet tjente dog stadig det samme formål: den åndelige mobilisering.

Efter kritikernes mening har den historiske baggrund indvirket afgørende på totalitarisme-modellen. Man har peget på klassifikationsskemaet som det element, der tydeligst står i sammenhæng med den kolde krig, nemlig opfattelsen af det totalitære diktatur som en ekstrem afvigelse i forhold til den demokratiske tradition og de vestlige samfundssystemer. Der tænkes altså på totalitarisme-modellens såkaldte »etnocentriske« element. Det principielt vildledende i et sådant udgangspunkt er imidlertid blevet forstærket af, at det politiske engagement har fået totalitarisme-forfatterne til at sammenligne de kommunistiske systemer *ikke* med de faktiske tilstande i de vestlige lande, men med de vestlige idealer om disse tilstande[6]).

Denne kritisk betonede debat har afgørende påvirket studiet af de kommunistiske lande i tiden siden 1960. Totalitarisme-modellen synes stort set opgivet eller optræder i modificerede former. Forskerne har i stedet arbejdet ud fra andre opfattelser, og i det følgende skal nogle af disse nye synspunkter omtales.

4. Moderniseringsmodellen

På baggrund af u-landenes stigende politiske betydning gennem det sidste ti-år er samfundsvidenskaberne begyndt at beskæftige sig systematisk med udviklingsproblemer, og der kan i dag tales om en egentlig »moderniserings«-forskning.

Det er i denne artikel blevet nævnt, at en »moderniserings-model« dan-

[6]) Se bl. a. Ludz, Soziologie, ss. 11–19 og A. G. Meyer: »The Comparative Study of Communist Political Systems«, Slavic Review, 1967, ss. 3–12.

ner et alternativ til totalitarisme-modellens beskrivelse af de kommunistiske systemers opbygningsfase (først og fremmest Sovjetunionen i Stalin-perioden). Moderniseringsbetragtningen kan med sin fremtrædende interesse for en bevidst politisk elites bestræbelser for at forcere en industrialisering igennem i et tilbagestående land minde om totalitarisme-modellen, som også betoner elitens afgørende betydning. Forskellen mellem de to synsvinkler er imidlertid, at totalitarisme-modellen især hæfter sig ved de magttekniske aspekter, mens moderniserings-modellen i højere grad betoner elitens *udviklings*målsætning og samspillet mellem den bevidste elite og det omgivende samfund[7]).

Selv om Sovjetunionen, sammen med Japan måske, forekommer at være det mest nærliggende eksempel på en gennemført industrialiseringsproces i nyeste tid, er det imidlertid karakteristisk, at Sovjetunionen har spillet en ret ringe rolle i den efterhånden omfattende litteratur om moderniseringsproblemer.

Udviklingsanalyserne vil derfor ikke blive yderligere omtalt her – derimod skal der gøres nogle bemærkninger om baggrunden for den beskedne betydning, som de kommunistiske lande har haft i denne sammenhæng. En del af forklaringen kan nok findes i nogle helt centrale begrebsmæssige problemer, som moderniserings-undersøgelserne har stået over for. Det drejer sig om noget for disse så afgørende som definitionerne af begreber som »udvikling« og »modernisering«. Spørgsmålet har været, om man ved »modernisering« skulle forstå *økonomisk, social* eller *politisk* modernisering eller evt. en kombination af disse elementer. I diskussionen herom finder man i hvert fald en betydelig uvilje mod at lægge den overvejende vægt på den *økonomiske* udvikling. Årsagen til denne uvilje har formentlig været, at en ensidig hæften sig ved økonomiske kriterier ville føre til den konklusion, at Sovjetunionen havde gennemløbet en så gennemgribende moderniseringsproces, at landet i dag skulle placeres i samme hovedkategori som f. eks. USA, d. v. s. som et udviklet land.

For at komme uden om dette problem har nogle forfattere lagt vægten på *politiske* udviklingskriterier. En moderniseringsproces er herefter karakteriseret ved en udvikling i retning af samfund med parlamentarisk styre, flerparti-system og konkurrerende interesseorganisationer. Som påpeget af *kritikere* er denne definition imidlertid »normativ« eller »etnocentrisk«: det »moderne« samfund svarer simpelthen til det almindelige billede af det vestlige system, som hermed kommer til at fremtræde som det højeste – og måske »naturlige« og »endelige« – udviklingstrin.

---

[7]) Om Sovjetunionen som et moderniseringssystem, se Alec Nove: »The Soviet Model and Underdeveloped Countries«, International Affairs 1961, ss. 29–38; John H. Kautsky: »Communism and the Comparative Study of Development«, Slavic Review 1967, ss. 13–17.

5. *Bureaukrati-modellen*

Forestillingen om det moderne samfund som et »organisationssamfund« optræder i forskellige sammenhænge og betydninger i samfundsvidenskabelig debat og har også været anvendt inden for studiet af kommunistiske lande. Blandt flere sådanne analyser skal den mest omfattende og systematiske, Alfred G. Meyers, kort omtales[8]).

Meyer skriver, at »USSR bedst forstås som et stort komplekst bureaukrati, der med hensyn til struktur og funktioner kan sammenlignes med storvirksomheder, hære og regeringsinstitutioner i Vesten«. Meyer betoner, at Sovjetunionen ikke er et »åbent samfund« (det betragtes jo netop som en organisation), men at det heller ikke er en monolhit, sådan som totalitarisme-forfatterne opfattede det: der findes i det kommunistiske samfund konflikter af type som dem, der eksisterer inden for alle store organisationer. Konflikterne er således elitære og folder sig ud inden for rammerne af de fundamentale målsætninger.

Endvidere giver Meyer et skematisk rids af magtstrukturen i det kommunistiske system ved at drage paralleller til den vestlige storvirksomhed. Det kommunistiske partis rolle sammenlignes således med aktionærernes i et stort A/S. Partiet »ejer« samfundet i samme forstand, som aktionærerne ejer virksomheden. De virkelige magthavere er dog medlemmerne af parti*præsidiet* og parti*sekretariatet* – svarende til, at det er storaktionærerne i en virksomhed, der har den væsentlige indflydelse. Forholdet mellem partiet og de øvrige »apparater« (ikke mindst det økonomiske) kan efter Meyer sammenlignes med forholdet mellem aktionærer og »managers«.

Det interessante i bureaukrati-modellen er, at den indebærer mulighed for at undersøge hele det politiske system i lyset af problemstillinger fra organisationsteorien – et af de mest prøvede og udarbejdede begrebsapparater inden for samfundsvidenskaberne. Foruden magtstrukturanalysen, som i dette knappe referat måske synes lidt forenklet, anskuer Meyer således partiets kontrolproblem – ikke mindst i forholdet til den økonomiske sektor – som et »linie/stabs«-problem (et begreb, som er hentet fra organisationsteoriens analyse af de problemer, der i en organisation kan opstå i relationerne mellem de almindelige besluttende »linie«-organer og specialist-»stabene«). Endelig pointerer Meyer, at bureaukrati-analysen også har et værdikritisk sigte: den kritik af det sovjettiske »organisationssamfund«, som modellen kan danne grundlag for, vil kunne videreføres til en forståelse og kritik af tilsvarende fænomener i de vestlige samfund.

---

[8]) Alfred G. Meyer: The Soviet Political System. An Interpretation, New York 1965.

6. Konvergensteorien

I de senere år har den såkaldte »konvergensteori« spillet en vis rolle i diskussionerne om de vestlige og østlige systemers fremtidige udvikling. Konvergensteorien går enkelt sagt ud på, at de vestlige og kommunistiske industrisamfund i stadig højere grad vil nærme sig hinanden (konvergere). Denne definition dækker imidlertid over et bredt spektrum af analyser eller konvergensteorier. Der er således forskelle i opfattelsen af, i hvilken retning de to typer af systemer vil udvikle sig, rækkende fra billedet af en Orwellsk militærstat til et samfund af en vis lighed med de skandinaviske socialdemokratiske systemer. Endvidere ligger konvergensteoretiske forestillinger mere eller mindre udtalt bag en række mere snævre analyser, hvor der foretages sammenligninger mellem øst og vest på så forskellige områder som den økonomiske politiks organisation og metoder, forskningspolitik og ungdomskriminalitet. Det følgende vil indskrænke sig til, hvad der må anses for det centrale i de fleste udformninger af konvergensteorien, nemlig de konvergensanalyser, som bygger på forestillingen om det »moderne industrisamfund«. Da denne forestilling ikke alene er en forudsætning for konvergensteorien, men også har haft en væsentlig betydning for hele nyorienteringen i 1960'ernes kommunismeforskning, vil dens hovedpunkter og argumentationen bag den blive refereret relativt udførligt.

Det »moderne industrisamfund« var i sin oprindelse en begrebsdannelse, der knyttede sig til analysen af de højtudviklede vestlige industrilande. Hensigten var at sammenfatte en række fænomener, som man fandt var karakteristiske for de komplekse og dynamiske samfund i den »anden industrielle revolutions tidsalder«, d. v. s. den stadigt mere automatiserede storindustri, den øgede statslige intervention i økonomien, storbymiljøet, masseforbruget, etc.

Et centralt led i forestillingen om det »moderne industrisamfund« er endvidere, at der vil ske en »teknokratisering« af magtstrukturen i samfundet. På grund af de teknologiske og økonomiske forholds kompleksitet vil de hidtidige magthavere, kapitalejerne og de politiske ledere træde i baggrunden til fordel for de administrative ledere, de tekniske og økonomiske eksperter, fremhæver man. *Burnham* taler således om »direktørernes revolution«, og *Galbraith* mener, at »teknostrukturen« vil overtage kapitalejernes stilling og gøre fagforeninger og statsmagt til sine tjenende redskaber.

Den grundlæggende præmis bag forestillingen om dette »moderne industrisamfund« er altså det synspunkt, at de tekniske og økonomiske faktorer på afgørende vis bestemmer de sociale og politiske institutioner. Og det er dette udgangspunkt, som bevirker, at industrisamfundsbegrebet danner grundlag for konvergensteorien.

Nu har de udviklede kommunistiske samfund imidlertid den samme teknologiske og økonomiske basis, og der vil derfor også herske en »afideologisering« af det politiske liv; magten glider over til de industrielle ledere på partielitens bekostning. *Burnham* betragtede således det stalinistiske samfund som det på daværende tidspunkt (1941) mest »modne« »manager-samfund«, og *Galbraith* hævder, at kernen i de »liberale« økonomiske reformer er en magtforskydning fra partieliten til den økonomiske elite (og ikke som nogle har hævdet, et skridt tilbage mod en egentlig markedsøkonomi). En tredje konvergensteoretiker, *Rostow,* er af den opfattelse, at det kommunistiske system, som nok kunne være en effektiv samfundsorganisation på et tidligt stadium i den økonomiske udvikling, i den højtudviklede økonomis fase, »masseforbrugets epoke«, på afgørende områder vil visne bort. Han mener videre, at de kommunistiske lande vil udvikle sig i retning af det moderne amerikanske samfund[9]).

Konvergensteorien har – som det var at vente – udløst en omfattende og ofte kritisk betonet debat. Kritikken har naturligt nok vendt sig imod den »teknologisk-økonomiske determinisme«, som ligger i de fleste udformninger af konvergensteorien. Eller som nogle har udtrykt det: gælder der i de kommunistiske og de vestlige samfund samme relationer mellem de teknologisk-økonomiske faktorer på den ene side og de øvrige sociale og politiske institutioner på den anden. Kritikerne har her ment, at en analyse af de to systemers *industrialiseringsproces* var nødvendig for en bedømmelse af deres fremtidige udvikling.

Det karakteristiske for det sovjettiske systems udvikling har, fremhæver konvergensteoriens modstandere, været det kommunistiske partis afgørende rolle, og efter kritikernes mening vil dette indebære, at det politiske system stadig vil være den overordnede faktor i den sovjettiske udvikling. Man peger i denne forbindelse også på, at det industrielle systems krav til den samfundsmæssige organisation ikke nødvendigvis behøver at føre til en decentralisering på partiapparatets bekostning, men at en »computer-stalinisme«, hvor der gøres brug af moderne økonomiske metoder og avanceret databehandling, vil kunne løse problemerne lige så godt. Der argumenteres ad tilsvarende baner for USA's vedkommende: den økonomiske og sociale mangesidethed, som karakteriserede landets opbygningsfase, vil fortsat præge landets udvikling. Efter kritikernes mening vil de to stystemer ikke konvergere, men *udvikle* sig ud fra hver sine historiske forudsætninger. Parentetisk kan det bemærkes, at konvergensteorien også er blevet skarpt imødegået fra officiel kommunistisk hold, og at denne kritik især er gået på, at konvergensteorien eensidigt har hæftet sig ved udvik-

[9]) James Burnham: The Managerial Revolution, New York 1941 og John K. Galbraith: Det moderne industrisamfund, København 1968; W. W. Rostow: Den økonomiske udviklings faser, København 1963.

lingen af »produktivkræfterne« (teknologiens og arbejdskraftens niveau), men har ignoreret de lige så vigtige »produktionsforhold« (ejendoms- og klasserelationerne), hvor der er afgørende forskelle mellem de to systemer[10]). De kommunistiske indvendinger er altså stort set parallelle med de vestlige.

De vestlige kritikere har også beskæftiget sig med værdigrundlaget bag de forskellige udformninger af konvergensteorien. Denne er således blevet betegnet som »anti-sovjettisk«. Thi selv om der vil ske betydelige ændringer også i de vestlige samfund, bliver det virkelige offer for den »historiske nødvendighed« jo det kommunistiske parti og dettes magtstilling. Jvf. ikke mindst konvergensteorien i Rostows udformning. Konvergensteorien er, påstås det, i virkeligheden ikke en teori om systemernes konvergens, men om det modsatte systems undergang.

Endelig har man også hæftet sig ved »pacifistiske« forhåbninger hos nogle af konvergensteoretikerne. Disse vurderinger kan velsagtens spille ind ud fra den (egentlig problematiske) argumentation, at hvis de to systemer i stigende grad kommer til at ligne hinanden, vil der være skabt bedre muligheder for en fredelig storpolitisk udvikling. F. eks. skriver *Sorokin* i en ofte refereret artikel, at på baggrund af konvergensen de to systemer imellem vil en evt. storkrig *kun* kunne forklares ud fra de politiske magthaveres »ufornuft, uansvarlighed, begærlighed og aggressivitet[11]«.

7. *Afsluttende bemærkninger*

Som det er fremgået, har den vestlige forskning været præget af nogle centrale vanskeligheder: det utilstrækkelige empiriske materiale og en teoretisk/metodisk uafklarethed har ofte gjort argumentationerne spinkle eller alene gættende, ligesom mere eller mindre underforståede ideologiske holdninger har spillet en rolle.

Blandt de vestlige forskere er disse problemer jo blevet diskuterede, og nogle forfattere har ment, at det i højere grad er gennem teoretisk virksomhed end gennem yderligere empirisk forskning, at man vil kunne gøre fremskridt. Dette synspunkt skal forstås relativt, og det – indlysende – rigtige er naturligvis, at begge arbejdsformer er nødvendige. Det største problem ligger imidlertid nok i at skabe en *forbindelse* mellem den teoretiske

---

[10]) Z. K. Brzezinski and Samuel B. Huntington: »Die Sowjetunion und die Vereignigten Staaten: Konvergenz oder Evolution der politischen und sozialen Strukturen«, Europa-Archiw 1964, ss. 427–40. Den kommunistiske opfattelse findes bl. a. hos Ib Nielsen: Socialisme/kapitalisme – nærmer de sig hinanden? København 1969.

[11]) P. A. Sorokin: »Soziologische und kulturelle Annäherungen der Vereignigten Staaten und der Sowjetunion«, Zeitschrift für Politik, 1960, ss. 341–70. Om diskussionen se endvidere Brzezinski and Huntington og Alfred G. Meyer: »Theories of Convergence« i Chalmers Johnson (ed): Change in Communist Systems, Stanford 1970, ss.

og empiriske virksomhed. På dette punkt har de fleste samfundsvidenskabelige grene dog ofte stået over for uoverstigelige vanskeligheder; og sandheden er vel den, at kommunismeforskningen – trods sine særlige vilkår og karakteristika – i dette afgørende spørgsmål ikke adskiller sig væsentlig fra samfundsvidenskaben i almindelighed.

LITTERATUROVERSIGT

Aron, Raymond: »Can the Party Alone Run a One-Party State«, Government and Opposition, 1966–67, ss. 165–71.

Bell, Daniel: »Ten Theories in Search of Reality. The Prediction of Soviet Behavior« i Bell: The End Ideology, New York 1960, ss. 300–34.

Brzezinski, Z. K.: Ideology and Power in Soviet Politics, New York 1962.

Brzezinski, Z. K. and Samuel B. Huntington: »Die Sowjetunion und die Vereignigten Staten – Konvergenz oder Evolution«, Europa-Archiw 1964, ss. 427–40.

Burks, R. V.: »Neue Wege der Kommunismusforschung in Amerika«, Osteuropa 1970, ss. 399–409.

Friedrich, Carl J. (ed.): Totalitarianism, Cambridge Mass. 1954.

Friedrich, Carl J. and Brzezinski, Zbigniew K.: Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Cambridge Mass., 1956.

Galbraith, John Kenneth: Det ny industrisamfund, København 1968.

Kautsky, John H.: »Communism and the Comparative Study of Development«, Slavic Review 1967, ss. 13–17.

LaPalombara, Joseph: Bureaucracy and Political Development, Princeton 1963.

Leonhard, Wolfgang: Sovjetunionen efter Stalin, København 1959.

Ludz, Peter Christian: Soziologie der DDR, Köln und Opladen 1964.

– Parteielite im Wandel, Köln und Opladen, 1970.

Löwenthal, Richard: »Totalitäre und demokratische Revolution« hos Seidel und Jenkner: op. cit., ss. 359–81.

Meyer, Alfred G.: The Soviet Political System, New York 1965.

– »The Comparative Study of Communist Political Systems«, Slavic Review 1967, ss. 3–12.

– »Theories of Convergence« i Shalmers Johnson: op. cit., ss. 313–41.

Neumann, Sigmund: Permanent Revolution. Totalitarianism in the Age of International Civil War, London 1963. (1. udg. 1942).

Nielsen, Ib: Socialisme/kapitalisme – nærmer de sig hinanden? København 1969.

Nove, Alec: »The Soviet Model and Underdeveloped Countries« International Affairs, 1961, ss. 29–38.

Nørretranders, Bjarne: »Sovjetunionen som forskningsobjekt«, Økonomi og Politik 1967, ss. 255–66.

Rostow, W. W.: Den økonomiske udviklings faser, København 1967.

Shoup, Paul: Comparing Communist Nations. Prospects of an Empilical Approach«, American Political Science Review 1968, ss. 185–204.

Skilling, H. Gordon: »Interest Groups and Communist Politics, World Politics 1966, ss. 435–51.

Sorokin, Pitirim: »Soziologische und kulturelle Annäherungen der Vereignigten Staaten und der Sowjetunion«, Zeitschrift für Politik 1960, ss. 341–70.

Survey, 1964 No. 50. Særnummer over den vestlige forskning af Sovjetunionen.